

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՂՐԻՄԵՑԻ

(1630?-1683)

ԵՒ ԻՐ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԶԱՓԱԾՈՅ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

25 Օգոստոս 1983 թուականը, մահուան 300ամեակին կը զուգահեռիս, ժէ. դարու մեր եկեղեցական ու մշակութային ամենակարկառուն դէմքերէն՝ երջանկայիշատակ Մարտիրոս Պատրիարք Ղրիմեցիի կամ Կաֆայեցիի, որ առաւելապէս յիշուած է վարդապետական աստիճանովը:

Մեր սոյն գրութիւնը բաղկացած է երեք մասէ: Առաջինին մէջ ներկայացուցած ենք իր կենսագրութիւնը, երկրորդին մէջ՝ իր գլխաւոր գործերը, իսկ երրորդին մէջ ալ՝ իր կողմէ գրի առնուած Յիշատակարանը:

Ա. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մարտիրոս Պատրիարք Ղրիմեցիի կեանքը եւ գործերը առաւել կամ նուազ չափով ուսումնասիրողներու միջեւ գլխաւոր տեղը կը գրաւէ Արտաշէս Մարտիրոսեան, զոր տարիներ առաջ Պատրիարքարանին մէջ ճանչնալու բարեբախտութիւնը ունեցած էինք: Յարգելի բանասէրը 1958ին Երեւանի մէջ Ղրիմեցիի մասին լոյս ընծայած է ընդարձակ եւ համապարփակ մենագրութիւն մը, որմէ մասամբ օգտուած ենք իր կենսագրութեանը եւ տաղերուն համար:

Մարտիրոս Վարդապետ ունեցած է չափազանց թափառական կենցաղ մը եւ պայքարող ոգի մը: Եղած է ազգասէր, կորովի եւ գործունեայ եկեղեցական մը: Ան միանգամայն ուրոյն տեղ մը կը գրաւէ ժէ. դարու Հայ Գրականութեան պատմութեան մէջ, մասնաւորապէս իբր տաղասաց: Իր պատուէրով կարեւոր թուով հայերէն ձեռագրեր գրչագրուած են, որոնց մեծ մասը կը գտնուի Երուսաղէմ: Եղած է նաեւ պատրիարք նախ Կոստանդնուպօլսոյ եւ ապա Երուսաղէմի:

Անտոնեան Միաբանութեան թիւ 487 ձեռագրին համեմատ, հօրը անունն է Գրիգոր, իսկ մօրը՝ Ուսթուն, որոնք բնիկ Եւդոկիացի են: Ըստ Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեանի (1881-1959) եւ Պողարեան Սրբազանի, ծնած է մօտաւորապէս 1605ին Զրիմի Կաֆա (Թուրքերէն՝ Բէֆէ, այժմ Թէոդոսիա) քաղաքը¹: Իսկ Պր. Ա. Մարտիրոսեանի համեմատ ալ՝ չուրջ 1620ին²: Վերջինս իրականութեան աւելի մօտ է, ինչպէս որ պիտի տեսնենք քիչ յետոյ:

Դարձեալ ըստ Պողարեանի՝ ուսումը ստացած է 1616-1620 թուականներուն Զրիմի Ս. Ուսթուն, Թոխաթեցի Ստեփաննոս Երէցէն: Մարտիրոսեանի համեմատ ալ՝ Կաֆայի Ս. Նշան վանքը ուսանած է անծանօթ թուականներու միջեւ՝ եւ յաջորդիւ Եւդոկիա հաստատուելով, հոն աշակերտած է Ստեփաննոս Երէց Թոխաթեցիի: Կրկին Պողարեան Արք.ի համեմատ՝ 1621ին՝ ծնողքը Եւդոկիա հաստատուելէ ետք, զինքը Երուսաղէմ ղրկած են: Հոն ալ ուսուցիչ ունեցած է Տարօնեցի Աստուածատուր Պատրիարքը, որ 1643ին Երուսաղէմի պատրիարք յիշուած է, Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 188 ձեռագիր Աստուածաշունչին Յիշատակարանին մէջ: Ըստ տապանագրին վախճանած է 1671ին:

Հետեւաբար՝ սոյն հաշուով, Զրիմեցի չուրջ քառասուն տարեկանին Աստուածատուր Պատրիարքի աշակերտած կ'ըլլայ, ինչ որ ընդունելի չէ: Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցի (1576-1643) ալ զինքը բնաւ չէ յիշած իր «Ժամանակագրութեամ» մէջ, նոյն հաշուով, յիսուն տարեկանին ալ վարդապետ ձեռնադրուած կ'ըլլայ:

Զրիմեցի մօտաւորապէս 1652ին աբեղայ ձեռնադրուած է: Սոյն թուին մասնակցած է Երուսաղէմի եկեղեցական ժողովին: 1653ին ալ աբեղայ ըլլալով յիշուած է Զմմառու Անտոնեան Միաբանութեան թիւ 487 ձեռագրին մէջ³: Զրիմեցիի կողմէ հոն յիշատակուած են իր ուսուցիչները եղող՝ Ստեփաննոս Բաճանան եւ Աստուածատուր Պատրիարքը: Հետեւաբար՝ մեր համոզումով, իր ծննդեան թուականը չուրջ տասը տարի եւս առաջ պէտք է առնել, նկատի ունենալով թէ՛ այդ շրջաններուն չուրջ 20-25 տարեկանին աբեղայ կամ վարդապետ կը ձեռնադրուէին: Այսպէս, թէ՛ Շղթայակիր Պատրիարք (1692ին), թէ՛ Կոլոտ Պատրիարք (1700ին) եւ թէ՛ Նալեան Պատրիարք (1728ին) քսան-

1. Հայ Գրողներ, Երուսաղէմ, 1971, էջ 541: Նաեւ՝ Սրբոց Յակոբեանց Վանք, Երուսաղէմ, 1985, էջ 23: ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԴ., Մկրտիչ Ղրիմեցիմ եւ իր քերթութեանը, Պուրէշ, 1930: ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Ա. Ա., Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երեւան, 1958, էջ 8:
2. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երեւան, 1981, հտ. 7, էջ 347բ:
3. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԵՍ Եւ ՈՍԿԵԱՆ Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ, Ցուցակ Հայերէմ Ձեռագրաց, Զմմառու Վանքի Մատենադարանիմ, հտ. Բ., «Ամսոմեան Հաւաքածոյ», Վիեննա, 1971, էջ 81-82:

երկու տարեկանին վարդապետ ձեռնադրուած են: Ասոնցմէ առաջին եւ երկրորդ թրուականները մեր կողմէ երեւան հանուած են:

Արեղայութեան շրջանին այցելած է Սօֆիա, ուր մնացած է չաքաթ մը՝ եւ այս առթիւ գրի առած է, 23 քառեակէ բաղկացեալ եւ տեղոյն Տէր Յունանին նուիրեալ իր կծու եւ խայթիչ ոտանաւոր պարսաւա-գիրը, զոր հրատարակած է Մարտիրոսեան (էջ 89-92):

Տոմարական 1652, իսկ Փրկչական 1654 թրուականը կրող, Երուսաղէմի Հայ եկեղեցականներու ժողովին նուիրուած տաղին ծայրա-նունին մէջ ալ արեղայ ըլլալով յիշուած է⁴:

Ղրիմեցի վարդապետ ձեռնադրուած է 1655ին, որովհետեւ իր կնիքը սոյն թրուականը (Տոմարական ՌՃԴ) կը կրէ եւ կը գտնուի Երուսաղէմի թիւ 1224 Ձեռագրին մէջ:

Երեմիա Ձէլէպի ալ, առաջին անգամ 22 Դեկտ. 1655ին զինքը վարդապետ ըլլալով յիշած է, երբ Երուսաղէմի Աստուածատուր Պատրիարքի թեմադրութեամբ Պօլիս ժամանած էր⁵:

Մարտիրոս Վրդ. Ղրիմեցի, 13 Յունուար 1656ին կը գտնուէր Երուսաղէմ, ուրկէ սոյն թուին նամակ մը յղած է Եղիազար Եպս. Այնթապցիի (1610?-1691)⁶:

Մարտիրոս վարդապետ անունով եկեղեցական մը, որ եպիսկոպոս ըլլալով հանդերձ վարդապետ յիշուած պիտի ըլլայ, ինչպէս որ հինէն սովորուածին էր. 13 Ապրիլ 1656ին Ուաչատուր անունով դպիր մը եւ Տէր Օհանի որդի Գրիգորը քահանայ ձեռնադրած եւ օծած է Պօլսոյ մէջ⁷: Նշանեան զայն նոյնացուցած է Ղրիմեցիի հետ, ինչ որ կարելի չէ ընդունիլ, քանի որ դեռ եպիսկոպոս չէր ձեռնադրուած:

28 Սեպտ. 1656ին, Վարազայ Ս. Ուաչ Տօնին, Պօլսոյ Մայր Եկեղեցոյ մէջ, Եղիազար Այնթապցիի խնդրանքով, Աստուածատուր Պատրիարքէն ստացած է դաւազանի իշխանութիւնը, որ ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճանը պիտի ըլլայ⁸:

11 Հոկտ. 1656ին կը գտնուէր Ռոտոսթօ կամ Թէքիրտաղ, ուրկէ նոյն թրուականին նամակ մը գրի առած է ուղղեալ դարձեալ Այնթապցիի⁹:

Երեմիա Ձէլէպիի համեմատ՝ 1657 տարւոյ Մեծ Պահքին (ըստ Օրմանեանի Փետրուար ամսուն սկիզբները) Երուսաղէմ դացած՝ եւ նոյն տարուայ Ապրիլ 29ին, Սսոյ Թորոս Կաթողիկոսի Պօլսոյ մէջ

4. ԿԻՒԼԷՍԷՐԻԱՆ ԲԱՐԳԷՆ ԿԹՂՍ., Ցուցակ Ձեռագրաց Ամկիւրիոյ Կարմիր Վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, սիւնակ 388բ-392բ:

5. «Օրագրութիւն», Երուսաղէմ, 1939, էջ 102:

6. «Սիւն», 1930, 350-351:

7. «Օրագրութիւն», էջ 148-149:

8. «Օրագրութիւն», էջ 210:

9. «Սիւն», 1930, էջ 384-385:

պատահած մահուան օրը վերադարձած է եւ մասնակցած՝ յաջորդ օրը տեղի ունեցած վերջնոյս յուղարկաւորութեան¹⁰:

8 Մայիս 1657ին Պրուսա գացած՝ եւ 9 Յունիսին վերադարձած է¹¹: 26 Յունիս 1657ին կը գտնուէր Պօլսոյ մէջ, ուրկէ նոյն թուականը կրող նամակ մը յղած է կրկին Այնթապցիի¹²: Իսկ 21 Օգոստ. 1657ին ալ, Պէկղոզ (այժմ Պէյքոզ, Վոսփոր) գացած է, հոնկէ նաւազնացութեամբ Կաֆա երթալու նպատակաւ¹³:

11 Հոկտ. 1657ին կը գտնուէր Կաֆա, ուրկէ նոյն թուականաւ նամակ մը յղած է դարձեալ Այնթապցիի¹⁴: 11 Նոյ. 1657ին ալ դարձեալ Ռոստոսթօ էր, ուրկէ նամակ մը գրած է երուսաղէմ գտնուող Եղիազար Այնթապցիի:

Ուղատուր Կաֆայեցի (1592-?), 1620-1658 թուականները ընդգրկող իր «Տարեգրութիւն» անունով աշխատութեան մէջ, յիշատակած է Ղրիմեցիի այցելութիւնը, աւելցնելով թէ՛ իբր պատուիրակ գացած է եւ սոյն թուականին դեռ շատ երիտասարդ էր, ինչ որ կը յայտնեն իր գործածած «տղայ» եւ «մամուկ» բառերը:

Սոյն տեղեկութիւնը շատ կարեւոր է եւ կը փաստէ թէ՛ Մարտիրոս Ղրիմեցի 1630էն առաջ ծնած չի կրնար ըլլալ:

Ուղատուր Կաֆայեցիի՝ իր մասին գրածը կը ներկայացնենք, օգտուելով Ա. Մարտիրոսեանէ եւ Վազգէն Յակոբեանէ¹⁵:

Տէր Մարտիրոսն է գո (fոյ)
 Եւ քագն յաշխարհի
 Եւ նըւիրակ յԵրուսաղէմի:
 Սա աշակերտ Աստուածատուր
 Վարդապետի եւ յաջոցակալ (յաթուռակալ)
 Եղիազար վարդապետի:
 Սայ է Հոնաց յաշխարհի
 Ի դրանէ Սուրբ Նըշանի
 Պարծամբն Խըրիմի:
 Եւ վարդապետն Կաֆացի
 Տըղայ գոլով մամուկ բարի
 Արծամ լիմի խորին ծերի:

Երեմիա Զէլէպիի համեմատ, 5 Մարտ 1658ին Կաֆա կը գտնուէր, Ղրիմի Թաթարաց Աւագանիին մօտ մասնաւոր առաքելութեամբ մը:

10. «Օրագրութիւն», էջ 240-241:

11. «Օրագրութիւն», էջ 243:

12. «Սիոն», 1930, էջ 385-386:

13. «Օրագրութիւն», էջ 263:

14. «Սիոն», 1931, էջ 146-147:

15. Նշ. աշխ., էջ 8-9: Մամր Ժամանակագրութիւններ, Երեւան, 1951, հտ. Ա., էջ 228:

Այդ օրերուն իրեն նամակ մը ղրկուած է, որպէսզի եթէ գործը աւարտած է Պօլիս վերադառնայ¹⁶:

27 Յունիս 1658ին աւարտած Երուսաղէմի թիւ 430 Ձեռագրին համեմատ, նոյն տարին Ղրիմի առաջնորդ ընտրուած է¹⁷: Նորայայտ իր ոտանաւոր Յիշատակարանն ալ, 1658ին Ղրիմո Ղարասու (այժմ Բելոկորակ) քաղաքը գտնուելը կը հաստատէ: Նոյն տարուայ 13 Օգոստոսին Պօլիս ժամանած՝ եւ 18 Օգոստոսին ալ Պէլլիբատ երթալով, Երուսաղէմի խնդրին առթիւ Յունաց դէմ Մեծ Եպարքոսին դանդառյալ տնայնացած է¹⁸:

25 Մայիս 1659ին, Չորեքշաբթի օրը, 140000 զրշ. ղեմոսական, այսինքն թագաւորական հարկը վճարելով, պաշտօնապէս Պօլսոյ Պատրիարքական աթոռը բազմած է¹⁹: Ըստ Երուսաղէմի թիւ 430 Ձեռագրին՝ Մեծ Եպարքոս Բէօբրիզիւ Մէհմէտ Փաշայի (1578-1661) հրամանաւ, նոյն թուականին Արքունական Խիլաթը, այսինքն վերարկուն իրեն հազցուած է²⁰:

17 Մայիս 1657ին, Յոյներու կողմէ Մեծ Եպարքոսը կաշառելով գրաւուած Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանքը, 1659 տարուայ վերջերը ետ առնելու հրավարտակը ձեռք բերած է²¹:

Նոյն տարին, պարտքի պատճառաւ մահմետականի մը կողմէ փակուած Ս. Նիկողայոս անուովն եկեղեցի մը, որ Զինիլհամամի Ս. Նիկողայոսը պիտի ըլլայ, իր ջանքերով վերաբացուած է²²:

1660ին, Երեմիա Զէլէպիի թելադրութեամբ, նուիրահաւաքութեամբ ու ընկերակցութեամբ էտիրնէ գացած՝ եւ Մեծ Եպարքոսին ու այլ բարձրաստիճան պաշտօնատարներու ներկայացած է: Այսպէս կարելի եղած է Ազգին մէջ տիրող անլուր կռիւները ու վէճերը դադրեցնել²³: Օրմանեան ալ, 1660 տարուայ Մարտի սկիզբները էտիրնէ գացած՝ եւ մինչեւ 16 Ապրիլ 1660 թուականը հոն մնացած ըլլալը նշած է²⁴:

Հին տոմարով 14 Յուլիս 1660ին Շաբաթ օրը սկսած եւ մինչեւ Երկուշաբթի կէսօր տեւած Պօլսոյ մեծագոյն հրդեհի ընթացքին, իր

16. «Օրագրութիւն», էջ 272:

17. ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ (ԱՐԳ) ԵՊՍ., Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1967, հտ. Բ., էջ 392:

18. «Օրագրութիւն», էջ 292, լուսանցքի նօթ:

19. «Օրագրութիւն», էջ 327-328: Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Բ., 1967, էջ 393: ԱՍՍՏՈՒՐ ՀՐ., Կ. Պօլսոյ Հայերը, Պօլիս, 1901, էջ 102:

20. Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, 1967, հտ. Բ., էջ 451:

21. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Ա. Ա., նշ. աշխ., էջ 13-14:

22. KÖMÜRCİYAN EREMYA CELEBI, «XVII. ci Yüzyilda Istanbul», Istanbul, 1952, էջ 92:

23. Երեմիա Զէլէպի, հտ. Ա., էջ 155-156:

24. Նշ. աշխ., հտ. Բ., սիւնակ 2516:

Թափած գերմարդկային եւ հերոսական ջանքերուն շնորհիւ, Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցին հրոյ ճարակ դառնալէ փրկած է: Այս նպատակաւ՝ նախ եկեղեցիին շուրջ գտնուող փայտաշէն խուցերը քանդել կու տայ: Յետոյ եկեղեցիին դուռերը ու պատուհանները քարերով ծածկել կը հրամայէ, բոլոր աշխատողներն ալ լիովին վարձատրելով: Ապա աւագ դրան վրայ կախուած Տիրամօր պատկերին առջեւ երկրպագելով, անոր պաշտպանութեանը կը յանձնէ տաճարը, ինք ալ նաւակ մը նստելով Ղալաթիա կ'անցնի եւ տեղւոյն եկեղեցին կ'ապաստանի: Այսպէս՝ ահռելի հրդեհէն առանց որեւէ վնաս կրելու եկեղեցին կ'ազատի: Երեմիա Չէլէպի՝ գեղեցիկ փոխաբերութեամբ մը, զայն կը նմանցնէ ծովու մէջ գտնուող կղզիի մը կամ դաշտի մէջ կանգնած արձանի մը: Երկու օր ետք Մարտիրոս Պատրիարք վերադառնալով, հրաջքով փրկուած եկեղեցիին մէջ Աստուծոյ գոհութիւն կը մատուցանէ²⁵: Մարտիրոս Ղրիմեցի՝ իր կատարած այս սխրագործութեան համար, ցկեանս յիշուած է Մայր Եկեղեցւոյ մէջ ի ժամ Սուրբ Պատարագի²⁶:

5 Օգոստ. 1660ին Թէքիրտաղ գացած 7 Օգոստոսի Արակլիա (այսօր Էրէյլի, Մարմարա ծովուն մէջ) նաւահանգիստը հասած՝ եւ 11 Օգոստոսին ալ Պօլիս վերադարձած է: Իր պատրիարքութեան չրջանին կառուցած է Սկիւտարի Հոգեւոտներ²⁷: Պատրիարքութենէ դադրած է նոյն տարւոյ Դեկտեմբերի վերջերը: Երեմիա Չէլէպի ալ տասնինը ամիս պատրիարքութիւն կատարելը նշած է²⁸: Այնուհետեւ եղած է Անատօլի Երուսաղէմի պատրիարքական նուիրակ: Այս նպատակաւ 24 Յունուար 1661ին Ամիթ (Տիգրանակերտ, Տիարպէքեր) մեկնած է²⁹:

Երեմիա Չէլէպիի մօրը մօրեղբայրը եղող՝ Ակնայ Նարվեր գիւղէն Մահտեսի Ամբակումի (1598-1658) կողմէ, յետ մահու Ս. Էջմիածնի նուիրուած՝ եւ անուանի մանրանկարիչ Մարկոս Ծաղկարարի (?-1676) նկարագրուած Աստուածաշունչին, 1660 թուականը կրօղ Յիշատակարանին համեմատ, պատրիարքութենէ հրաժարելէն միջոց մը ետք Ս. Էջմիածին երթալով եպիսկոպոս ձեռնադրուած է: Այս մասին Յիշատակարանին մէջ հետեւեալը գրուած է³⁰.

«... Եւ ապա ձեռամբ Տեառն Մարտիրոսի քաջ քարունոյ առաքեցին (Աստուածաշունչը, Գ. Բ.) առ սուրբն Յակոբ Կաթողիկոսն,

25. Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ, հրատարակեց՝ Գէորգ Բամպուլե-ճեան, Ստանպուլ, 1991, էջ 72-73:

26. Ձեռագիր թիւ 438 Երուսաղէմի: ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 269: ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Մարտիրոս զրիմեցի, էջ 16:

27. «Նրեակ», Պօլիս, 1859, էջ 330: ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 270:

28. Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ, էջ 106:

29. «Օրագրութիւն», էջ 365:

30. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՎԱՅԳԷՆ, Հայերէն Ձեռագրերի ԺԵ. դարի Յիշատակարաններ, 1641-1660, Երեւան, 1984, հտ. Գ., էջ 930:

որ նա (Մարտիրոս Ղրիմեցին, Գ. Բ.) յետ ելանելոյ յաթոռոյ պատրիարքութեան չուեալ գնաց առ սուրբ հայրապետն առնուլ զաստիճան մեծի եպիսկոպոսութեան»:

Երեմիա Չէլչէպիի համեմատ ալ, 1661ին Մարտ ամսէն առաջ, Ղազար Սեբաստացի պատրիարք ըլլալէ յետոյ, Ղրիմեցի էջմիածին գացած՝ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուելով, Ղրիմի եւ Կաֆայի առաջնորդ նշանակուած է, ըստ իր «Պատմութիւն Համառօտ Դձ (400) Տարւոյ Օսմանցոց Թագաւորացն» գործին (Երեւան, 1982, էջ 264):

Մկրտիչ Եպս. Աղաւանունի (1863–1941) ալ, 1660ին Բէշէի եկեղեցւոյն համար եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալը նշած է³¹: 1660 թուականը կարելի չէ ընդունիլ, քանի որ մինչեւ այն տարւոյ վերջերը պատրիարքական Աթոռին վրայ կը գտնուէր: 20 Փետր. 1661ին, Պօլսէն նամակ մը գրած է Այնթապցիի, որ այդ միջոցին Երուսաղէմ էր: Հետեւաբար Ղրիմեցի սոյն թուականէն յետոյ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է:

Այսպէս 1661–1664 թուականներուն դարձեալ Ղրիմի առաջնորդ եղած է³²: Իր սեպհական Աստուածաշունչին Յիշատակարանին մէջ ալ, 1661ին Կաֆա քաղաքը գտնուիլը յիշուած է: Իսկ Ղրիմեցիի ստացողը եղող եւ 1657 թուականը կրող, Երուսաղէմի թիւ 3305 ձեռագիր «Ժողովածոյ»ին պարունակած եւ ինչպիսիք ինքնապէկ երէցի կողմէ գրի առնուած 1663 թուակիր Յիշատակագրութեան մը մէջ (էջ 825բ), Մարտիրոս Վրդ. «Ղըրմեան տաճն վերադիտող» ըլլալով յիշուած է:

1665 տարւոյ զարնան Պօլիս վերադառնալով, Նդիազար Այնթապցիի՝ Ս. էջմիածնի դէմ հակաթոռական գործունէութիւնը խափանելու նպատակաւ մղուած պայքարին զլուխը կանգնած է: Նոյն տարին Երուսաղէմ գացած եւ 1666 տարւոյ սկիզբները կրկին Պօլիս վերադառնալով, Այնթապցիի դէմ պայքարը շարունակած է: 1667ին, Նդիազարեան եւ Յակոբեան կողմնակիցներու միջեւ իր առաջարկութեամբ թէեւ հաշտութիւն գոյացած է, սակայն երկար չէ տեւած³³: Նոյն տարին կը գտնուէր Հալէպ, ուրկէ նամակ մը դրկած է Պօլսաբնակ Սոճա էմիրզայի: 26 Յուլիս 1667ին ալ Հալէպի մէջ, Այնթապցիի հետ երկու ուխտագիր կնքած է:

1667–1669 թուականներուն առաջին անգամ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը վարած է³⁴: 1669ին Անկիւրիոյ Ս. Աստուածածին Վանքը ուխտի գացած՝ եւ այս առթիւ 18 քառեակներէ բաղկացած ներբողեան

31. «Միաբամբ եւ Այցելուք», էջ 269:

32. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Ա., «Հայկական Սովետական Համագիտարան», Երեւան, 1981, հտ. է., էջ 347բ:

33. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Ա., Մարտիրոս դրիմեցի, էջ 18:

34. ՍԱԽԱԼԱՆԵԱՆՑ ՏԻԳՐԱՆ Հ. Թ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1931, հտ. Ա., էջ 627:

մը յօրինած է: 22 Յունիս 1669ին, Քիոս կամ Սազըզ կղզիէն նամակ մը գրի առած է, ըստ Երուսաղէմի թիւ 186 ձեռագիր «Նամակամիր»ին (Թղ. 39բ): Դարձեալ նոյն Ձեռագրին համեմատ, 25 Ապրիլ 1671ին Երուսաղէմ կը գտնուէր՝ եւ ըստ Սաւալանեանցի (էջ 625), 7 Դեկտ. 1670ին վախճանած Աստուածատուր Պատրիարքի կտակովը, նոյն տարին կրկին պատրիարք կարգուած էր: Նոյնպէս 1671ին, Ս. Յակոբեանց Վանքը մասնաւոր ժողով մը գումարած է, Ֆրանսայէն Հալէպ ժամանած Բողոքականներու մոլար վարդապետութիւնը հերքելու համար³⁵: 1672ին, Նղիսազար Այնթապցի Երուսաղէմի Աթոռը բռնազրաւելէ ետք, նոյն տարին Պօլիս վերադարձած է³⁶: 1673ին Վառնա այցելած՝ եւ այնտեղէն Յակոբ Դ. Զուղայեցի Կաթողիկոսին (1598-1680) նամակ մը գրած է, ըստ Երուսաղէմի թիւ 186 Ձեռագրին: 1677-1680 թուականներուն երրորդ անգամ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռը իրեն յանձնուած է, ըստ Երուսաղէմի թիւ 120 ձեռագիր «Տօնապատմառ»ին³⁷: Մաղաքիա դպիր Ճէվահիրճեան (1665-1733էն ետք) ալ, իր «Ժամամակադուքիւն» անունը կրող ձեռագիր աշխատութեան մէջ, 1679ին, Թօփալ Յովհաննէս Վրդ.ի (Ամասիացի) պատրիարքութիւնը Ղրիմեցիի ձեռքէն խլած ըլլալը նշած է³⁸: Սաւալանեանցի Պատմութեան 635րդ էջին տակը դրուած ծանօթագրութեան մը համաձայն, սոյն յափշտակութիւնը կատարուած է 1679 տարւոյ սկիզբը: Ըստ աղբիւրին (էջ 636), Յակոբ Կաթողիկոսի թաղումէն տասը օր ետք, այսինքն չուրջ 15 Օգոստ. 1680ին, Մարտիրոս Ղրիմեցի դարձեալ Երուսաղէմի առաջնորդ նշանակուած է: 1682ին կրկին Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուած է³⁹: 5 Օգոստոս, 1682ին, Ս. Տեղեաց խնդիրներու պատճառաւ կը գլորնուէր Պօլիս: Սոյն թուականին, Մայր Եկեղեցիէն՝ Օրհնութեան Կոնդակ մը ղրկած է Լեհահայոց, Սարգիս անունով նորընծայ վարդապետի մը ձեռամբ, հրաւիրելով զանոնք օժանդակել Երուսաղէմի: Կոնդակը կը կրէ Ղրիմեցիի 1667 թուակիր պատրիարքական կնիքը⁴⁰:

8 Ապրիլ 1683ին, Ս. Զատիկի օրը Երուսաղէմի մէջ, Յոյներու Հայոց դէմ կատարած յարձակումին պատճառաւ, Յոյն պատրիարքին հետ միասին դատավարութեան համար էտիրնէ կանչուած է: Սակայն վերադարձին՝ 25 Օգոստ. 1683ին, Երեքլարթի օր մը Եգիպտոսի մէջ վախճանելով, Գահիրէի Ս. Մինաս Եկեղեցւոյ Գերեզմանատունը թաղուած է: Մահուան թուականը օրին արձանագրուած է Երուսաղէմի թիւ 1921 Ձեռագրին մէջ:

35. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 269:

36. ՍԱԽԱԼԱՆԵԱՆՑԻ, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 631-632:

37. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1986, հտ. Ա., էջ 336ա:

38. Ձեռագիր թիւ 1645 Վենետիկի Մխիթարեանց, Պօլիս, 1733:

39. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 269:

40. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 270-271:

* * *

Մի քանի խօսք ալ կը փափաքինք կատարել Մարտիրոս Ղրիմեցիի երկու նկարներուն մասին, որոնք մինչեւ մեր օրերը հասած են։ Ասոնցմէ առաջինը գծած է Ժէ. դարու Պօլսահայ նշանաւոր մանրանկարիչ եւ պատկերահան՝ Մարկոս Ծաղկարար։ Կը գտնուի Երուսաղէմի թիւ 2651 ձեռագիր Աստուածաշունչին մէջ, որ Ղրիմեցիի սեպհականութիւնը եղած է։ Զայն լոյս ընծայած է Մեսրոպ Եպս. Նշանեան (1872-1944)⁴¹։ Մարկոս Ծաղկարար Ղրիմեցին ներկայացուցած է ծնրադիր։ Զախ ձեռքով բռնած է վարդապետական գաւազանը, իսկ աջ ձեռքն ալ կուրծքին վրայ դրած է։ Մանրանկարը իսկապէս յաջող գործ մըն է։ Տակը՝ մասամբ փակագիր եւ խոշոր երկաթագիր տառերով հետեւեալ արձանագրութիւնը կայ․

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՂՐԻՄԵՑԻ։

Իսկ աջ կողմը, գրակալի մը վրայ գտնուող բաց գրքի մը վրան ալ, հետեւեալ բոլորագիր եւ փակագիր արձանագրութիւնը կայ․

«Առք Երուսաղէմայ հայրապետ Մարտիրոս վարդապետն երամի խաղաղարարաց զի։ Դաս կաց»

Երկրորդ կենդանագիրը լոյս ընծայած է Յարութիւն Քիւրտեան (1901-1976)⁴²։ Կը գտնուի՝ նախ Ղրիմեցիի պատկանած եւ գրչութիւնը 15 Յունիս 1655ին Երուսաղէմի մէջ աւարտած ու մեծ մասամբ Պօլսոյ մէջ ընդօրինակուած, Գրիգոր Տաթեւացիի (1346-1409) «Քարոզագիրք»ին մէջ։ Զեռագիրը մի քանի տարի յետոյ Ղրիմեցիի կողմէ նուիրուած է Ղրիմի Ս. Նշան Վանքին։ Նկարին մէջ, եպիսկոպոսական զգեստով եւ լուսապսակ դէմքով կ'երեւայ եկեղեցական մը, որ հաւանաբար իր ուսուցիչը՝ Աստուածատուր Պատրիարքն է։ Իսկ Ղրիմեցի ալ, ձախակողմեան վարի անկիւնը ծնրադիր վիճակի մէջ կը ներկայանայ։ Տակն ալ երկաթագիր սա արձանագրութիւնը կայ․

ԶՂԸՐԸՄԵՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱԲԵՂԱՅՍ ՅԻՇԵՍԱԻՔ։

Այս արձանագրութիւնը կրնայ իբր փաստ ծառայել թէ՛ Ղրիմեցի 15 Յունիս 1655 թուականէն յետոյ, նոյն տարին վարդապետ ձեռնադրուած է։ Որովհետեւ ընդհանրապէս Զեռագրի մը մանրանկարչութիւնը, գրչութեան ամբողջանալէն յետոյ կատարուած է։

Մանրանկարչին անունը թէեւ չէ յիշուած, սակայն նոյնպէս Մարկոս Ծաղկարարին ըլլալը հաւանական է, ինչպէս որ Քիւրտեան ալ ենթադրած է։ Թէեւ գրչութիւնը Երուսաղէմի մէջ լրացած, սակայն

41. «Օրագրութիւն Երեմիա Զէլեպի Քեօմիւրնեանի», հրատարակեց՝ Մեսրոպ Արք. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939, էջ 1Թ.։

42. Մարտիրոս Ղրիմեցիի նորագիտ մէկ Ձեռագիրը, «Շողակաթ», Ստանպուլ, 1952, Սեպտ., էջ 246։

մանրանկարչութիւնը Գիւրտեանի համոզումով վստահաբար Պօլսոյ մէջ կատարուած է, նկատի առնելով ոճին Պօլսական եւ Բիւզանդական ըլլալը: Արդէն ինչպէս որ նախապէս նշեցինք, նոյն տարւոյ Դեկտեմբերի վերջերը, Ղրիմեցի Երուսաղէմէն Պօլիս եկած է:

Միջանկեալ կերպով յայտնենք թէ՛ 1950-1956 թուականներուն, երբ Պալլըքլըյի Հայոց Գերեզմանատան հին արձանագրութիւնները կը հաւաքէինք, երեւան հանած էինք Մարկոս Մաղկարարի եւ իր որդւոյն՝ նոյնպէս անուանի մանրանկարիչ Գաբրիէլ Դպրի հասարակաց փողոս-գիր տապանաքարը, որ կը գտնուէր Գաբամաճեան Գերդաստանի դամբարաններուն մօտ: Ոտանաւոր արձանագրութենէն յայտնի դարձաւ թէ՛ հայրը մահացած է 1676ին, իսկ որդին ալ 1712ին:

«Քարոզագիրք»ին Յիշատակարանը շարադրուած է Մարտիրոս Աբեղայի կողմէ եւ կենսագրութեան համար կարեւոր է: Որովհետեւ Ղրիմի մէջ ծնած եւ Սուրխաթի մէջ սնած, այսինքն ուսանած ըլլալը նշելէ յետոյ, բնաւ խօսք չէ ըրած Եւդոկիա գացած ըլլալու մասին: Այլ ուղղակի Երուսաղէմ գալով, Աստուածատուր Վրդ.ի աշակերտիւր յայտնած է:

Հետեւաբար սոյն Յիշատակարանին լոյսին տակ, Ղրիմեցիի Եւդոկիա գացած ըլլալը թիւրիմացութիւն պէտք է նկատել, մանաւանդ որ այս մասին իր ժամանակէն որեւէ վաւերագիր ալ գոյութիւն չունի:

Յիշատակարանին այս մասը ստորեւ կը ներկայացնենք:

«Մարտիրոս լոկ անուն պաշտօնեայ Տեառն. եւ ոչ արդեամբք: Որ եւ ծնեալ եւ սնեալ եմ ի սահմանս հոռական. ի կողմանս հիւսիսային. ի մեծ կղզոջն Պոնտոսական ծովու. ի վաղաշէն մայրաքաղաքն կոչեցեալ Ղրիմ եւ Սուրխաթ: Եւ ի մանկութենէ սկսեալ (մ)ինչ եղէ ուսեալ ի սուրբ գրոց. բայց ոչ լիապէս. այլ միայն գեանաչումն տառից եւ ի խորհրդոյն ամենեւին անտեղի (անտեղեակ, Գ.Բ.): գոր եւ յետ քազում ժամանակի ոչ կամեցեալ գկորուստ գաստուածավայելուչ պարգեւոյս: Եւ անարժան ժպրիմամբ յանդգ(ն)եալ մերձեցայ ի կարգս սուրբ քահանայական եւ կրօնաւորութեան. անուամբ եւ ոչ (էջ 407բ) գործով: Եւ եկեալ ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ. ետու գանձն իմ ծառայութիւն ի սուրբ տնօրինականացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Առ ոտս երից(ս) երանեալ երջանկապատիւ քաջ քարունապետին. Աստուածատուր կոչեցեալ ճգնագգեաց վարդապետին եւ անյաթ փիլիսոփային. ի ընթերցումն աստուածաշունչ կտակարանաց. հմից եւ նորոց: Եւ մինչդոռ ոչ էր կիսեալ ի ձեռս իմ կարգ սուրբ մատենիցս. յագդմանէ չարին մեծ իմն խոռվութիւն աղմկեալ ի մէջ գազանաքարոյ բռնաւորաց տեղ(ւ)ոյս. եւ ելեալ փախըստեայ դիմեալ գնացաք ի քարէայանիստ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս. եւ անդ ի շրջագայութեան գոլով ընթերցեալ յաւարտումն արարաք վերոյ ասացեալ սկսեալ տառիցն»:

Մարտիրոս Ղրիմեցի ստացողը եղած է նաեւ կարեւոր թուով այլ Ձեռագիրներու, որոնց մեծամասնութիւնը կը գտնուին Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանքը:

* * *

Մարտիրոս Պատրիարք Ղրիմեցի ունեցած է նաեւ աշակերտներ, որոնցմէ այսօր չորսը միայն ծանօթ են:

Եկեղեցականներէն առաջինը Յակոբ Վրդ. Կաֆայեցին է, որ 1683ին Ղրիմի առաջնորդ եղած է ըստ կնիքին⁴³: Նոյն տարին ստացած է վերոյիշեալ Ձեռագիրը: 1709ին ալ այցելած է Երուսաղէմ⁴⁴:

Երկրորդը Երաթիշտ Եփրեմ Վրդ.ն է, որ Աղբիանապօլսոյ առաջնորդութիւնը վարած է⁴⁵:

Երրորդն ալ Աստուածատուր Սարկաւազ Ստամպօլցին է, որ կը յիշուի Ղրիմեցիի Աստուածաշունչին Յիշատակարանին մէջ:

Իսկ աշխարհականներէն ալ միակը՝ Ժէ. դարու մեր գրական ղէմքերուն տիտանը հանդիսացող՝ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանն է:

Բ. ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Մարտիրոս Պատրիարք Կաֆայեցի իբր տաղասաց առանձնայատուկ տեղ մը կը գրաւէ Ժէ. դարու Հայ Գրականութեան մէջ: Իր տաղերը կարելի է բաժնել հինգ մասի: Ասոնցմէ ոմանք երգիծական կամ պարսաւական են, միւսներն ալ կրօնական, պատմական, տեղագրական եւ ներբողական բնոյթ ունին: Թողած է նաեւ նամակներ, որոնք քիչ թէ շատ պատմական կարեւորութիւն կը ներկայացնեն: 1656-1667 թուականներու միջեւ գրի առնուած ասոնցմէ տասնեակ մը, տպագրուած են 1930-1939 եւ 1941 տարիներու «Սիռն»ներուն մէջ: Իսկ իր պատուէրով գրչագրուած ձեռագիրներուն մէջ գտնուող՝ եւ իր կողմէ գրի առնուած Յիշատակարաններն ալ, իր անձին եւ կամ իր ժամանակի ղէմքերուն ու ղէպքերուն մասին, արժէքաւոր աղբիւրներ են:

Ղրիմեցիի տաղերը առաջին անգամ հրատարակուած են՝ Կարապետ Կոստանեանի (1853-1920), 1892ին Թիֆլիսի մէջ լոյս տեսած «Նոր ժողովածո»ի Ա. պրակին մէջ:

43. ՔԻԻՐՏԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ, նշ. աշխ., էջ 245:

44. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 328:

45. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Ա., նշ. աշխ., էջ 160 եւ 168: ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԱՐԲ., Մարտիրոս Պատրիարք Ղրիմեցի, «Արմաշ» (պարբերագիրք, Մոնթրէալ), 1933, թիւ 19, էջ 56:

Յաջորդել է Վ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան (1881-1959), 1923ին Պուրբէշի մէջ հրատարակած է իր երգիծական տաղերը, Յակոբ ձօլօյեան Սիրունիի 1890-1973) «Նաւասարդ» ամսագրին մէջ (էջ 72-76 եւ 99-102): Իսկ 1930ին ալ, դարձեալ Պուրբէշի մէջ, իր քերթուածներուն ինը հատը գրքոյկի ձեւով լոյս ընծայած է «Միջնադարեան Տաղասաց Մարտիրոս Ղրիմեցի եւ իր քերթուածները» խորագրով:

Ապա իր տաղերը հրատարակուած են Փարիզի «Վէմ» հանդէսին մէջ (Ա. մաս, 1934, Սեպտ.-Հոկտ., էջ 47-52, Բ. մաս, Նոյ.-Դեկտ., էջ 60-66):

Պր. Արտաշէս Մարտիրոսեան ալ, 1958ին Երեւանի մէջ լոյս տեսած «Մարտիրոս Ղրիմեցի» անունը կրող մենագրութեանը մէջ, իր բանաստեղծութիւններուն քսան հատը հրատարակած է ընդարձակ ծանօթութիւններով:

Ստորեւ՝ ժամանակագրական կարգաւ կը ներկայացնենք իր գրչի կարեւոր արտագրութիւնները: Իր տաղերուն մէջ ընդհանրապէս գործածած է ռաբիական բարբառ մը, որուն մէջ կարելի է հանդիպիլ նաեւ թուրքերէն բառերու:

1. Երուսաղէմի 1652 տարւոյ Հայ եկեղեցականաց ժողովին մասին անխորազիր քերթուած մը, որ կը սկսի «Մեծաիրաջ ծագմանէ Միածին Բանին» տողով եւ կը բաղկանայ 25 քառեակէ: Կը կրէ Տոմարական 1652 եւ Փրկչական 1654 տարեթիւերը: Գրի առնուած է «ՄԱՐՏԻՈՍ ԱՐԵՂԻ ԱՍՍՑԵԱԼ Է ԲԱՆՍՍ» ծայրանունով: Ըստ վերջին տունին, տաղը յօրինուած է Երուսաղէմի մէջ Վարդան Աբեղայի մը խնդրանքով, որ շատ հաւանաբար Ամրտուլու ապագայ վանահայր Վարդան Արք. Բաղիշեցին (1630?-1704) է: Որովհետեւ 1653ին իր ձեռագիր «Սոքրիդատետր»ը յիշատակ թողած է Ս. Յակովբայ Վանքի⁴⁶: Բնագիրը կը գտնուի Անկիւրիոյ Կարմիր Վանքի թիւ 77 ձեռագիր «Հաւաքածոյ»ին մէջ (էջ 461բ-466ա): Լոյս տեսած է, Բաբգէն Կթղս. Կիւլէսէրեանի (1868-1936) «Ցուցակ Ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանքի եւ Շրբալայից» հատորին մէջ (Անթիլիաս, 1957, սիւնակ 388բ-392բ): Հրատարակուած է նաեւ՝ Վազգէն Յակոբեանի փէ. դարու «Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ» աշխատութեան Գ. հատորին մէջ (Երեւան, 1984, էջ 522-524):

2. «Յաղագս քաղաքին Ամասիոյ»: Ըստ վերջին տունին, յօրինուած է 1659ին եւ կը բաղկանայ 23 քառեակներէ: Կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեանց թիւ 979 ձեռագիր Տաղարանին մէջ (թղ. 25բ-28ա): 1892ին հրատարակուած է Կարապետ Կոստանեանի «Նոր ժողովածու»ին մէջ (Ա. պրակ, էջ 38-41): Հրատարակուած է նաեւ Ա. Մարտիրոսեանի կողմէ վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ (էջ 131-134):

3. «Օրինութիւն յետ քարոզի»: 1660ին գրի առնուած է եւ կը գտնուի Երուսաղէմի թիւ 588 ձեռագիրը «Քարոզագիրք»ին մէջ (էջ 704-708): Կը գտնուի նաեւ Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 6590 Ձեռագրին մէջ:

4. «Գովեստ Սուրբ Աստուածածնայ Վանացն Անկիւրիոյ»: Գրի առնուած է 1669ին «ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ» ծայրանունով եւ կը բաղկանայ 18 քառեաներէ: Կը գտնուի Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի թիւ 153 Ձեռագրին մէջ (էջ 365-368): Առաջին անգամ 1903ին հրատարակուած է Կ. Կոստանեանի կողմէ («Նոր ժողովածոյ», Թիֆլիս, Դ. պրակ): Երկրորդ անգամ ալ լոյս տեսած է Կիւլէսէրեանի կողմէ պատրաստուած Յուլցակին մէջ (էջ 972-974): Վերջին տունին տողն է՝ «Մարտիրոս պիտակ պետս Սաղիմայն», ինչ որ կը փաստէ թէ՝ 1669ին Երուսաղէմի պատրիարքն էր:

5. «Յիշատակարան Գրոց»: Գրի առնուած է 1670ին եւ կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեանց թիւ 988 ձեռագիրը «Հաւաքածոյ»ին մէջ (թղ. 166բ-176բ), ինչպէս նաեւ Անկիւրիոյ Կարմիր Վանքի թիւ 89 եւ 110 Ձեռագիրներուն մէջ: Կը բաղկանայ 276 տողէ (Հին Կտակարան) եւ 36 քառեակէ (Նոր Կտակարան):

6. «Ողբ Երեմիա Մարգարէին, որ է երբայեցեքէն Թրէնի»: Գրի առնուած է մօտաւորապէս 1670ին եւ կը բաղկանայ 574 չափածոյ տողէ: Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 ձեռագիրը «Ժողովածու»ին մէջ (էջ 113բ-116ա):

7. «Գանձ ի մահ Տեառն Աստուածատրոյ Սուրբ Երուսաղէմայ Հայրապետի»: Գրի առնուած է 1671ին եւ կը բաղկանայ 275 տողէ: Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 (էջ 126ա-127բ) եւ թիւ 6517 Ձեռագիրներուն մէջ (էջ 30ա-բ):

8. «Կարգ եւ թիւ քաջաւորաց ազգիս Հայոց»: Գրի առնուած է 1672ին: Սոյն տաղաչափեալ ժամանակագրութիւնը կը հասնի մինչեւ 1375 թուականը: Կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեանց թիւ 465 (էջ 19բ-22ա), ինչպէս նաեւ Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 737 (էջ 197ա-199բ) եւ թիւ 1495 (էջ 141բ-142բ) Ձեռագիրներուն մէջ: Վերջին մասը օգտագործուած է հտուառ Տիւրքիէի (1807-1881) «Recueil des Historiens des Croisades» աշխատութեան մէջ (էջ 684-687)⁴⁷: Կը գրուի նաեւ Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 9857 Ձեռագրին մէջ:

9. «Յանկ եւ ցուցակ Յայսմաւուրաց Գրոց ի վերայ երկոստասն ամսոց»: Գրի առնուած է նոյնպէս 1672ին եւ կը բաղկանայ 400 տունէ: Ամբողջական Յայսմաւուրքին տաղաչափեալ ձեւն է: Բնագիրը կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 Ձեռագրին մէջ (էջ 116ա-123բ):

47. ՂԱԶԻԿԵԱՆ Հ. ԱՐՍԷՆ, Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1909-1912, սիւնակ 1924:

10. «Պատմութիւն Ղրիմայ երկրին»։ Գրի առնուած է Նոյնպէս 1672ին եւ կը բաղկանայ 77 քառեակէ։ Բնագիրը կը գտնուի Օքսֆորտի Բոդլէեան Գրադարանը։ Առաջին անգամ ըլլալով հրատարակուած է Ա. Մարտիրոսեանի կողմէ (էջ 142-152)։ Կը գտնուի նաեւ Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 9857 ձեռագիր «Ժողովածու»ին մէջ։

11. «Աղբրսամբ առ Սուրբ Աստուածածինն»։ 1681ին գրի առնուած է եւ կը բաղկանայ 68 չափածոյ տողէ։ Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 (էջ 126) եւ թիւ 7717 (էջ 242բ-245բ) Ձեռագիրներուն մէջ։

Մնացեալները թուական չունենալնուն պատճառաւ, այբուբենական կարգով դասաւորած ենք։

12. «Արդ սիրեցեալի իմ միւսանգամ» «Ա. տող»։ Նոյնպէս ուսուցչին՝ Աստուածատուր Պատրիարքի նուիրուած ողբ մըն է, որ կը բաղկանայ 286 տողէ։ Ծայրանունն է «ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Է ԲԱՆՍ ԱՇԱԿԵՐՏԻ ՍՐԲՈՅՍ»։ Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 Ձեռագրին մէջ (էջ 127բ-128բ)։

13. «Բամբ պիտանիք գեղէկօրէն ի գինեբքուն»։ Կը գտնուի Ժ. Ղարու պատկանող Երուսաղէմի թիւ 1517 «Ժողովածոյ»ին մէջ։ Սոյն տաղը ցարդ անծանօթ մնացած է։

14. «Կարգ Վարդապետաց Հայոց»։ Բնագիրը կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 Ձեռագրին մէջ (էջ 172բ-173ա)։ Բովանդակութեան մէջ՝ Մխիթար Գոչէ (1120-1213) սկսեալ, մինչեւ Ղրիմեցիի աշակերտը եղող՝ Աղբրիանապօլսոյ առաջնորդ եւ երաժիշտ՝ Եփրեմ Վրդ. ի մասին կենսագրական տեղեկութիւններ կը պարունակէ։ Այս եկեղեցականը՝ ըստ Մաշտոցեան Մատենադարանի Ձեռագրաց համառօտ ցուցակի խմբագրութեան, 1684-1702 թուականներու միջեւ երիցս Պօլսոյ պատրիարք եղած՝ Եփրեմ Վրդ. Ղափանցին⁴⁸, որ ծանօթ է նաեւ իբր գրիչ, ստացող եւ հեղինակ (Երեւան, 1965, հտ. Ա., սիւնակ 1493)։ 1701-1719 թուականներուն զրչագրուած Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 44 ձեռագիր «Ժողովածու»ին մէջ, «Յաղագս Անդրիանու եկեղեցւոյ նորոգութեան» խորագիրը կրող գրութիւն մը ունի։

15. «Յաղագս բնութեանն Քրիստոսի»։ Միակ ծանօթ թարգմանութիւնն է։ Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 7255 ձեռագիր «Ժողովածու»ին մէջ, որ 1701ին Աղբրիանապօլսոյ մէջ զրչագրուած է Մինաս Քահանայի ձեռամբ։ Ստացողը եղածը է իր վերոյիշեալ աշակերտը՝ Եփրեմ Վրդ.։

16. «Յաղագս համարողութեան է եւ թուոց»։ Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 Ձեռագրին մէջ⁴⁸։

17. «Տաղ եւ գովասանութիւն վասն այգեաց»։ Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 7717 ձեռագիր «Տաղարան»ին մէջ պակասաւոր ձեւով (էջ 238ա)։ Սոյն Ձեռագիրը 1695ին Ադրիանապօլսոյ մէջ գրչագրուած է Մինաս Քահանայի ձեռամբ։ Ստացողը եղած է դարձեալ Եփրեմ Վրդ.։

18. «Օրհնութիւն վասն ժողովրդոց ի ժամ քարոզութեան վարդապետաց»։ Կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1495 (էջ 123բ-124բ) եւ Երուսաղէմի թիւ 3011 (էջ 159-164) Ձեռագիրներուն մէջ։ Կը բաղկանայ տասը քառեակէ։

Պր. Մարտիրոսեան գտած է նաեւ իր չորս հայատառ թուրքերէն տաղերը, որոնցմէ առաջինը կը վերաբերի Վառնայի բաղնիքին, երկրորդ եւ երրորդը՝ Պապատաղի, իսկ չորրորդն ալ՝ Զիլայեցի երիցուն հաւի գովասանքն է։ Զորան ալ կը գտնուին Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 3860 ձեռագիր «Ժողովածու»ին մէջ⁴⁹։

Գ. ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

1968 տարւոյ սկիզբները, երբ դեռ նոր ստանձնած էինք Թրքահայոց Պատրիարքարանի Գանձատան եւ Դիւանատան վարչութիւնը, Գանձատան դարաններէն միոյն մէջ մեր ուշադրութիւնը գրաւած էր փոքրածաւալ ձեռագիր մը։ Երբ զայն թղթատեցինք, տեսանք թէ բովանդակութիւնը կարեւոր էր, մանաւանդ իր պարունակած եւ մարտիրոս Վրդ. Ղրիմեցիի կողմէ յօրինուած անծանօթ Յիշատակարանին պատճառաւ։

Նախ կը նկարագրենք Ձեռագիրը, որ ներկայիս կը կրէ 12 թուահամարը։ Կրնանք զայն նկատել «Հաւաքածոյ» մը, որուն գրիչը, վայրը եւ թուականը անծանօթ է։ Պարունակած ամենավերջին թուականը 1693 է։ Կը բաղկանայ 15 գրուած եւ վերջաւորութեան 13 պարապ էջերէ։ Մեծութիւնն է 11.5×17.5 սմ։ Գրչութիւնը Ժէ. դարու ճաշակաւոր նօտր է։ Բովանդակութեան մէջ կարելի է հանդիպիլ համառօտ քերթութեաներու, հանելուկներու եւ տապանագիրներու։ Գրչութիւնը զանազան անձերու կը պատկանի։

Թուական կրողներուն կարեւորները ստորեւ կը ներկայացնենք։

էջ 3, 10 Նոյ. 1671ին, Հինգ տողնոց քերթուածի մը մէջ, Տիգրանակերտցի Թումա երէց անունով գրիչ մը կը յիշուի։ Պարունակութենէն յայտնի կը դառնայ թէ՝ հաւանաբար Ղրիմեցիի համար գրչագրուած Ձեռագրի մը Յիշատակարանն է։ Տաղաչափութիւնը 5+5+5=15 ոտք է։ Բնագիրը հետեւեալն է։

49. Նշ. աշխ., էջ 176-177։

Զեռամբ գըծագրի. Թումա իրիցի. ՚ի կերտ Տիգրանի:
Թըվին հագարի. հարիւր քսանի. Նոյեմբեր տասնի:
՚ի վայելս անձնի. աստուածաբանի. Տէր Մարտիրոսի:
Հանդիպողք սըմի. մէկ Տէր ռդարմի. առջիք արժանի:
Քրիստոսն ամենի. փրկիչն համայնի. ձեզ եւս ռդարմի:

էջ 5-6. Փիլիպպոս անունով անձի մը կողմէ յօրինուած քերթուած մը գոյութիւն ունի, որ կը բաղկանայ ինը քառեակէ: Պարունակութիւնը հանելուկի բնոյթ ունի:

էջ 6-9. Պօղոս անունի բանի սպասաւորէ, այսինքն եկեղեցականէ մը գրուած՝ եւ 13 քառեակէ բաղկացած ոտանաւորի մը կը հանդիպինք, որ կը կրէ 1632 թուականը, ինչ որ կը յայտնէ վերջին տունին, զխազիր գրուած վերջին ԼԹԱՄ բառը: Պարունակութեան մէջ կը յիշուին ինը անուններ, որոնք ժամանակակից կաթողիկոսներու եւ կամ պատրիարքներու կը թուին պատկանիլ:

էջ 10-11. Տիգրանակերտցի Թորոս Եպիսկոպոսի կողմէ յօրինուած երեսուն տողոց ոտանաւոր Յիշատակարան մը կայ, որուն մէջ 1649ին Երուսաղէմ այցելած՝ եւ բնական խուցին մէջ նորոգութիւններ կատարած ըլլալը նշած է: Զինքը յիշած են՝ Օրմանեան Պատրիարք⁵⁰ եւ Աղանուկի Եպս.⁵¹: Առաջինը կը յայտնէ թէ՝ 1651ին Փիլիպպոս Կաթողիկոսի Ս. Յակովբայ Վանքին մէջ գումարած ժողովին մասնակցած է: Երկրորդն ալ կը գրէ թէ 1654ին Տիգրանակերտի նուիրակ նշանակուած է: 1658ին Երուսաղէմ վերադառնալէ քիչ յետոյ Կեսարիա եւ Գաղատիա գացած է: Միջոց մը ետք Մարտիրոս Վրդ.ի հրամանաւ ուղեւորած Ղրիմի Ս. Խաչ Վանքը, ուր 10 Դեկտ. 1666ին, իննսնամեայ տարիքին, աւարտած է ընդօրինակութիւնը Անկիւրիոյ Կարմիր Վանքի թիւ 23 ձեռագիր Աստուածաշունչին: Գրչագրած է նաեւ մի քանի այլ Զեռագիրներ:

Իր անձին եւ տուած տեղեկութեանց կարեւորութեանը պատճառաւ, բնագիրը ստորեւ կը ներկայացնենք: Տաղաչափական 4+4+4=12 ոտք է: Պարունակած ուղղագրական սխալներէն կարելի է հետեւցնել թէ՝ շատ ուսեալ եկեղեցական մը չէ եղած:

Ես Թորոս Եպիսկոպոս ծառայ Փրկչին,
Որ ի յերկրէն Տիգրանակերտ մեծ քաղաքի.
Եկի քաղաքս Երուսաղէմ ՚ի Պաղեստի,
Երկրպագել յաստուածընկալ գերեզմանի:

Արեթականքս գրոհի հայկազանի,
Երեակ քաղցրս աւարտեալ հարիւրի.

50. «Ազգապատում», Պօլիս, 1914, հտ. Բ., սիւնակ 2457:

51. Նշ. աշխ., էջ 160-162:

Եւ հինգ երրորդ յորելանին յարաբարդի,
Զորից տասանց եւ ութ-երրորդ թուականի (1649):

Ըսպասաւոր մեծահոջակ սրբոյ ուխտի,
Գեղեցկաշէն բարձրահայեաց սուրբ տաճարի.
Յաթոտ սրբոյն առաքելոյն Յակոբոսի,
Որ է այժմոյս վիճակ մերում Հայոց ազգի:

Պանդխտեցայ բազում աւուր յայսմ խցի,
Մաքրեալ զսա պայծառ գումով զարդարեցի.
Գեղեցկաշար ըռափներով (յ)օրինեցի,
Եւ պատուհանք ցեղս 'ի ցեղի նորոգեցի:

Զեզ պատուիրեմ աստ յետ յիսնէ բնակողի,
Զգուշանալ զի մի երբէք պատահեցի.
Յամեն ոք եկեալ (յ)անդգնաբար զսա փակեցի,
Շինուածք իմոյս (յ)օրինուածոյս աղարտեցի:

Ով ոք եթէ սիրով պատուէրս իմ ընկայցի,
Ընդ երկայն աւուրս ուրախութեամբ վայելեցի.
Եւ ով փակտումն շինուածոցս (յ)օժարեցի,
Յանշէն (այսպէս) կեհեանն (այսպէս) յաւիտեանից ընկերմեցի:

Շարագրեցաւ քանըս սակաւ 'ի քարտիսի,
Զեռամբ Թորոս Եպիսկոպոս Տիֆրանացի (այսպէս).
Սահմի ամ(ս)ու յիմն երրորդին չորք շապաթի (այսպէս),
Հնգետասան որ է լերումն (այսպէս) աւորք (այսպէս) լուսնի.
Յիշման առնէք աղատ Թորոս յարժանի,
Եւ թուք (այսպէս) լերուք յիշման արժան Գեթսամանի:

էջ 11. «ՍՈՂՈՄՈՆ» ծայրանուշով քերթուած մը կայ: Հակառակ անթուակիր ըլլալուն, լաւ շարադրուելուն պատճառաւ, պատճէնը ստորեւ կ'արձանագրենք: Այս անձը կրնայ ըլլալ Պօլսոյ մէջ Երուսաղէմի գործակալ Նօջա Սողոմոնը, որ յիշուած է 1667ին Սաւալան-Եանցի Պատմութեան մէջ (Հտ. Ա., էջ 619):

Սակաւ պատուէր ինչ գծական.
'ի քեզ յանձնեմ տրակ անկեմդան:
Ունող քանից պատահական.
որով յայտնին իդձ ամենայն:
Ղօղիլ փութով ուր է պայման.
կնքով քոյին անքողջական (այսպէս):

Ոչ տալ քեզ թոյլ ումեք բացման.

ընթեռնելոյ կամ գիտութեան:

Մըտցես 'ի գահն հոջական.

երկրպագցես ընդ մեր փոխան:

Ուր գահն է մեծ յոյժ հոջական.

ձեռակերտեալն կոստանդեան:

Նըմին տացիս աւանդական.

որ փողն ասի խաղաղական:

Բնագրին երկրորդ տողին մէջ անցնող «տրակ» բառը կը նշանակէ տետրակ կամ թղթիկ: Իսկ Հինգերորդ տողին մէջ «ղօղել» բայն ալ պահելու կամ ծածկելու իմաստը ունի:

Էջ 12, 1 Յունուար 1690ին, Եգիպտոսի մէջ բանասէր Յովհաննէսի կողմէ յօրինուած քերթուած մը տեղ կը գրաւէ, որուն մէջ Երուսաղէմէն Հեռանալով Եգիպտոս գացած ըլլալը նշած է: Քերթողին ու ըլլալը դժբախտաբար կարելի չեղաւ ստուգել: Բնագրին մէջ երկու տողը մէկ տողի վրայ չարադրուած է: Թուականը կը յայտնէ 2200ԱԼԻ (1139) բառը:

Այս սուտ աշխարհս է ըզգալի.

մարդ գինչ տեսնէ կարծէ գրարի:

Քանզի քննելն է դժուարի.

նշմարտութեան քանապարհի:

Սողոմոնի բանն ըստուգի.

որ խրատէ յոգոյ ամենի:

Են քանապարհ թէ դորդ կարծի.

բայց կատարած 'ի դժոխս հայի:

Ուրեմն ոմանց զստոյգն ստի.

որոց զստընն նշմարտացի:

Սակայն ամենդն դատապարտի.

'ի թիւր մարդոց դատաստանի:

Ձի տուն եղեալ են պրդծալի.

կամակցութեամբ սատանայի:

Ո'հ վըրէժխնդիրն Աստուած լինի.

աւուրն անեղ 'ի յատենի:

Տաղըս չափեալ մեղաստիքի.

եւ բանասէր Յովաննէսի (*այսպէս*):

Տարտամ մըտօք աւարտ ելի.

'ի մեծ քաղաքն յԵգիպտոսի:

Ձեռնացեալս յԵրուսաղէմի.

'ի թուրքերութեան հայկականի:

Յայտնի գըրովըս ձրուալի.

յուշիմ մտօք փութով գտցի:

Յաւարտ ամսոյ դեկտեմբերի.

ի սկիզբն յունվար տարեմըտի:

Քերթուածին վերջաւորութեան «Եա պիլադէր: Դու տէ կէչէր» (ո՛վ եղբայր այս ալ կ'անցնի) թուրքերէն տողը գոյութիւն ունի: «Պիլադէր»ին ուղիղ ձեւը «պիլատէր» կամ «պիրատէր» պիտի ըլլայ: Իսկ եօթներորդ տողին մէջ անցնող «դորդ» բառը կը նշանակէ ուղիղ կամ շիտակ:

Էջ 12. Էջին կէսէն անդին կը գտնուի Տարօնեցի Աստուածատուր Պատրիարքի տապանադիրը, որ աննշան տարբերութիւններ կը ներկայացնէ Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունիի հրատարակած բնագրին հետ բաղդատմամբ⁵²: Ասով հանդերձ պատճէնը ստորեւ կը ներկայացնենք, նկատի առնելով թէ՛ Ղրիմեցիի ուսուցիչն է եւ սակաւաթիւ անձեր միայն «Միաբամբ եւ Այցեիւմէ» հատորը իրենց Ձեռքին տակ ունին: Յօրինուած է $4 + 4 = 8$ ոտք տաղաչափութեան վրայ:

ՆՍԵՄԱՅԱՐԿ ԴԻՐՍ ԸՍՏՈՐԻՆ.

ՈՒՆԻ ՅԱԻԱՆԴ ԶԳԱՆՁ ԳՈՎԵԼԻՆ.

ԶՄԱՔՈՒՐ ՄԱՐՄԻՆ ԲԱԶՄԵՐԱՆԿԻՆ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ.

ՆՍՏԵԱԼ ԴԻ ԳԱՀԸՆ ՅԱԿՈԲԻՆ.

ԸՍՏ ՄԱՐՄԻՆՈՅՆ ԵՂԲՕՐ ՄԵՐՈՅ ՓՐԿԶԻՆ.

ՄԵԾ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԻՄԱԶՈՐԴ ՆԸՄԻՆ.

ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔԻՆ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱՐԳԻՆ.

ՓԱՅԼԷՐ ՎԱՐՈՒՔ ԳԵՐ ՔԱՆ ԶՆՈՍԻՆ.

ԷՐ ԱՆՁԱՆՁԻՐ ԴԻ ՔԱՐՈԶԻՆ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ ՔԱԶ ՐԱՔՈՒՆԻՆ.

ԱՐԴ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ԾԱՆԿԱԼԻՆ.

ԶՈՒԵԱՅ ՅԱՅՍԵՆԱՅ ՅՈՅՄԸՆ ՎԵՐԻՆ.

ԼԸՑԵԱԼ ՇՐԱՆՍ ՄԵՐ ՀԱԶԱՐԻՆ.

ՃԻ. ՅԱՐԱԲԱՐԴԻՆ (1120=1671):

Ինչպէս որ նախապէս տեսանք, իրականութեան մէջ Աստուածատուր Պատրիարք վախճանած է 7 Դեկտ. 1670ին: Հետեւաբար վերոգրեալ տարեթիւը ուղիղ չէ:

Էջ 13. Գոյութիւն ունի Երուսաղէմի Գրիգոր Պարոն Տէր Պատրիարքի (+ 1645) տապանադիրը, որ Աղաւնունիի հրատարակածէն տարբեր է: Հետեւաբար պէտք է ենթադրել թէ՛ իր դամբարանը փոփոխութեան ենթարկուած է: Այս պատճառաւ պատճէնը ստորեւ կը ներկայացնենք:

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԻՆ.
 ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՑ ԴԻՏԱՊԵՏԻՆ.
 ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԻ ԵՐԱՆԵԼԻՆ.
 ՀԱՅՈՑ ՀԱԶԱՐ ԹՈՒԻՆ.
 Ղ ԵՒ Դ ԱԻԵԼՈՐԴԻՆ (1094=1645).
 ՈՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱՑ ՏԱՑ ԶՈՂՈՐՄԻՆ.
 ԱՍՏՈՒԱԾ ԳԹԱՑ Ի ԻՒՐ ՀՈԳԻՆ:

էջ 13. Ուղիղ երեք դար առաջ, 1693ին երիտասարդ տարիքի մէջ մահացած Տիրացու Պաղտասարի մը տապանադրին կը հանդիպինք: Որդին է Երեմիա անունով երէցի մը եւ թողը՝ Պաղտասար անունով քահանայի մը: Արձանագրութիւնը հետեւեալն է:

ԱՆՑԱԻՈՐԻ ԺԱՆԱՊԱՐՀԻ.
 ՏԵՍԷՔ ԶՇԻՐԻՄՍ ԱՅՍ ԳՈՎԵԼԻ.
 ՔԱՆՁԻ Է ՍԱ ԴԻՐ ՏԱՊԱՆԻ.
 ԱՐԴ ՄԱՅՐ ՄԱՆԿԱՆՆ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ.
 ՈՒՆՕՂ ՍՐԲՈՑ ԱՍՏԻՃԱՆԻ.
 ԵՒ ԸՆԹԵՐՑՕՂ ԵԿԵՂԵՑԻ.
 ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ԵՐԵՄԻԱ ԻՐԻՑԻ.
 ԹՈՒ ՏԷՐ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ.
 ՍՈՒՐԲ ՀԱԻԱՏՈՎ ԱՌ ՏԷՐ ՓՈԽԻ.
 ՄԱՆՈՒԿ ՏԻՕՔ ԸՍՏ ՀԱՄԱԿԻ.
 Ի ՄԱՀՈՒԱՆԷ ՏԱՐԱԺԱՄԻ.
 ՌՃԽԲ ԹՎԱԿԱՆԻ (1693).
 ԹՈՂԵԱԼ ԿՍԿԻԾ ԻՒՐ ԾԸՆՈՂԻ.
 ԱՐԱՐ ԶԳԵՐԻՍ ԽԵՂՃ ՈՒ ԼԱԼԻ.
 ՏԱՐԱԿՈՒՍԵԱԼ ԿԵՆՕՔ ՇՐՁԻ.
 ԱՆՄԽԹԱՐ ՎԵՐԱՑ ԵՐԿՐԻ:

էջ 13. Նոյն էջին վրայ գոյութիւն ունի նաեւ, 28 Մարտ 1693ին մեռած, Տէր Երեմիայի հոգեւոր դուստր՝ Նոր Խաթունին տապանադիրը, որ կը բաղկանայ ութը տողէ: Իր արձանագրութիւնն ալ ստորեւ կը ներկայացնենք: Հզու կամ Խզու Մշոյ մօտերը կը գտնուի:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՈՂՈՐՄԱԾԻՆ.
 ՀԶՎԵՑԻ ՆՈՐ ԽԱԹՈՒՆԻՆ.
 ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՍՏԵՐՆ ՏԷՐ ԵՐԵՄԻԱՅԻՆ.
 ԱԻԱՐՏ ԿԵՆԱՑ ԼԻՆԻ ՍՈՐԻՆ.
 Ի ՄԱՀՈՒԱՆԷ ՏԱՐԱԺԱՄԻՆ.
 ՌՃԽԲ ԹՎԱԿԱՆԻՆ.
 ՄԱՐՏԻ ԱՄՍՈՑ ԻԸ-ԻՆ.
 ՈՐԻ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՏԱՅՔ ԶՈՂՈՐՄԻՆ:

Վերոյիշեալ Երեմիա երէցը հաւանաբար այն անձն է, զոր արձանագրած է Աղաւնուհի⁵³, իբր գրիչը Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի թիւ 92 Զեռագրին, որ ընդօրինակուած է Երուսաղէմի մէջ 1674ին: 1671ին, նոյն անձը դարձեալ Երուսաղէմի մէջ գրչագրած է նաեւ Երուսաղէմի թիւ 623 Զեռագիրը:

«Միաբանք եւ Այցելութիւն»ի մէջ (էջ 407) կը հանդիպինք նաեւ վերոյիշեալ Պաղտասար Քհնյ. Հըզուեցիի յիշատակութեան: Ան՝ 1651ին Երուսաղէմի մէջ ստացողը եղած է նկարագարդ ձեռագիր Շարակնոցի մը, որուն Յիշատակարանին մէջ իր պարագաներուն միջեւ, յիշատակուած է նաեւ իր «Նորարողոյն» որդին՝ Երեմիա Սարկաւազը, որուն յառաջիկային նոյն անունով քահանայ ձեռնադրուած ըլլալը յայտնի կը դառնայ:

Վերագրեալ Գրիգոր եւ Աստուածատուր Պատրիարքներու, Տիրացու Պաղտասարի եւ Նոր Ութունի տապանագիրները, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի հետ առնչութիւն ունեցող այլ արձանագրութիւններ պարունակելէն, կարելի է հետեւցնել թէ՛ սոյն Զեռագրին գրչութեան վայրը եղած է յիշեալ քաղաքը:

Ղրիմեցիի ամբողջական Յիշատակարանէն առաջ, գոյութիւն ունի նաեւ համառօտ քերթուած մը, որ Զեռագրի թուականին տեսակէտով կարելոր է, որովհետեւ կը հասնի մինչեւ 1701 տարեթիւը, զոր կը յայտնէ, վերջնիւն տողին մէջ գտնուող ՄԻ ՅՈՅԺ ՀԱՄ բառերուն թուական արժէքներուն գումարը: Այս պատճառաւ արժան է համարենք սոյն տաղն ալ ստորեւ նշանակել:

Ով անկեմդան բանաւոր քեզ երամի.

Որ գնալոց Ես այս մեղ տեղի.

Գնացած տեղո (այսպէս) շուտով տաս պատասխանի:

Էմն միշտ էի գերապատմառ եւ իմ քննաքննման միակի.

Պարզ իմն եւ յաւէտ գոյն իսկ պարգագոյի.

Յորմէ ըստ պատկերի եւ առ պատկերի:

Էմդ Աստուած գթած ամենաբարի.

Ողորմեա՛ գերոյս այս անառակի.

Է՛ մի յոյժ համ տարիս ըստ քուակամի.

Ի մայն ձեզ մեզ Տէրն ողորմեսցի:

Էջ 13. Մարտիրոս Վրդ. Ղրիմեցիի կողմէ գրի առնուած Յիշատակարանին տասնըմէկ տողերը կան: Իսկ յաջորդ 14-15րդ էջերուն վրայ ալ տրուած է ամբողջութիւնը, որ կը բաղկանայ 36 տողէ: Բնագրին մէջ սակայն 31 տող է: Թուականը կը յայտնէ 18րդ տողին մէջ գտնուող «Ուսեալ» բառը, որուն թուական արժէքն է 1107 եւ կը հա-

մապատասխան է փրկչական 1658 տարեթուին: Ծայրանունն է «ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԷԲԱՆՍ ԱՅՍ ՂԸՐԻՄԵՑԻՈՅՆ», ինչ որ կը փաստէ իր կողմէ յօրինուած ըլլալը: Տաղաչափութիւնը $8+8=16$ ոտք է: Գրիչն է Յովհաննէս Ալիքսանեան, իսկ վայրն է Ղրիմու Ղարասու քաղաքի Ս. Օգոսէնդ եկեղեցին:

Սկիզբի տողերէն յայտնի կը դառնայ թէ՝ Մարտիրոս Ղրիմեցի սոյն Յիշատակարանը գրի առած է Արթուն, այսինքն Գրիգոր անունը կրող եպիսկոպոսի մը հեղինակութիւնը եղող երկասիրութեան մը համար, որուն իր պատուէրով պատրաստուած ըլլալը երեւան կու գայ 15րդ տողէն: 14րդ տողը ենթադրել կու տայ թէ՝ աշխատութիւնը Սողոմոն Իմաստունի «Նրգ Երգոց»ին մեկնութիւնն է: Իսկ 24-25րդ տողերէն՝ հեղինակին Ղրիմի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը ըլլալուն վերահասու կը դառնանք:

Անհրաժեշտ կը նկատենք մի քանի տեղեկութիւն հաղորդել այս եկեղեցականին մասին, որ Ղրիմեցիի մեծ գովեստներուն արժանացած է, ինչպէս որ քիչ յետոյ պիտի տեսնենք:

Մեզ ծանօթ աղբիւրներու մէջ, առաջին անգամ Ղրիմի առաջնորդ յիշուած է, Տոմարական ՌՃ (1651) եւ Փրկչական (ՌՈԾԲ (1652) թուականը կրող: Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 289 ձեռագիր Աւետարանին Յիշատակարանին մէջ⁵⁴:

Երկրորդ անգամ՝ առաջնորդ եւ արքեպիսկոպոս ըլլալով, 1653ին յիշուած է նոյն Մատենադարանին թիւ 7392 ձեռագիր Յայսմաւուրքին Յիշատակարանին մէջ: Երրորդ անգամ յիշուած է 1656ին, նոյն Մատենադարանին թիւ 2534 ձեռագիր Աւետարանին Յիշատակարանին մէջ: Զորրորդ անգամ յիշուած է նոյն թուականին՝ յիշեալ Մատենադարանին թիւ 8315 ձեռագիր Աւետարանին Յիշատակարանին մէջ: Հինգերորդ անգամ յիշուած է նոյն թուականին, Ղեւոնդ Վրդ. Փիրղալէմեանի (1830-1891) «Նշխարք»ին Բ. հատորին մէջ: Իսկ վեցերորդ անգամ կը յիշուի 1657ին, դարձեալ Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 2536 ձեռագիր Աւետարանին Յիշատակարանին մէջ:

Տպագրուած վերջին հինգ Յիշատակարաններուն լուսապատճէնները մեզ ուղարկելու ազնուութիւնը ունեցաւ, Երեւանէն Փրօֆ. Դոկտ. Պարոյր Մուրատեան, որուն հոս ալ կը յայտնենք մեր շնորհակալիքը:

Դարձեալ Մաշտոցեան Մատենադարանի՝ 1650ին Կաֆայի մէջ գրչագրուած թիւ 7594 ձեռագիր Գանձարանին եւ յիշեալ Մատենադարանի՝ 1654ին, նոյնպէս Կաֆայի մէջ ընդօրինակուած թիւ 7698 ձեռագիր Աւետարանին մէջ, սոյն ձեռագիրներուն ստացողը եւ արքե-

54. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՎԱՋԳԷՆ, Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Ամուսն Մատենադարանի, Երեւան, 1984, հտ. Ա., սիւնակ 1207:

պիսկոպոս ըլլալով յիշուած է: Իսկ նոյն Մատենադարանի թիւ 2705 ձեռագիր Աստուածաշունչին՝ Կաթայի մէջ 1660ին երրորդ ստացողը եղած է Գրիգոր Եպս. մը, որ նոյն անձը պիտի ըլլայ:

Հետեւաբար՝ Գրիգոր Արք., մօտաւորապէս 1650-1660 թթ. Ղրիմի առաջնորդ եղած է: Ըստ «Լումա» հանդէսին (1902, էջ 211), անձանօթ թուականի մը Երուսաղէմ ուխտի գացած միջոցին ճամբան վախճանած է⁵⁵:

Ստորեւ կը ներկայացնենք այժմ, Մարտիրոս Վրդ. Ղրիմեցիի նորայայտ կարեւոր Յիշատակարանին բնագիրը:

Մակագրեցաւ այս սուրբ մատեան. յոգնաթախիժ մշգրտարան:
Անդրադարձիւ կոչի կերան. զնաշակ սորին որք կրթեցան:
Բարունըն վեհ պետ սըրբազան. յարթուն անուամբ յօրջորջական:
Տառիւ յոգնմբ՝ շարայարեան. կազմեաց հոգւոյ մեր դեղ բուժման:
Ի Աստուծոյ աղերս մաղթան. յաղագս վերնոյ շաւղին բացման:
Բամից հանուրց ասմանագեան. շնորհեցաւ գանձս այս պատուական:
Որպէս բամոյն մովսիսական. հնոյ կտակին տասնբանեան:
Սա է եւ սաստ միին հանգեան. դառնացողացն իբր գղադան:
Վարդապետաց բացող դաւեան. պողոտայից լայն եւ կածան:
Այլեւ պետից բամոյն համայն է. սա ուղղիչ իբր զխթան:
Բոտին սպիտակ գոլ լ'անպիտան. անկիրթ քանի տաղահիւսման:
Դրուատ երգոյն հոմերոսեան. անվարժ ի կրօնս մոցին ուսման:
Անուամբ եւեթ սիրողարան. այլ ի շնորհաց դատարկ լ'ունայն:
Պայծառատիպ եւ պատվական. յաստուածախօս երգոյս երօրեան:
Եղէ ըղձիւ խնդրող զսորայն. յոյժ ջերմասեռ տարփողական:
Տալ լաւ վարկա(յ) զմամոնայն. եւ զսա գանձիլ յերկնից կայան:
Ի յարեթեանս շրջաբերան. քալի թուոյս մէկ հայկազեան:
Է սա դիրին պարզ իմացման. զի է ռահեալ ըն թուական:
Բանս յարմարեալ գծաւ ի քարտեան, ի յաշխարհումս հիւսիւսայեան:
Աստ է կայուն ազգն հոնեան. մոցին իշխօղն է թաթար խան:
Նաեւ անուամբ յօրջորջական. Ղրիմ Սուրխաթ Կազարիայն:
Սորայս եղեւ յաւարտ լրման. ի Ղարասու ի սոյն սահման:
Այժմ է քաղաք սա գիւղաւան. տիրող սորին է մեծ սուլթան:
Յիսմա գծաւ այս սուրբ մատեան. առ ողջս սրբոյն Օգսէնդեան:
Սոյն մահանգի պետ մեր հայկեան. Գրիգորիոս յերկրէս հոնեան:
Ղամպարապիայլ եօթնաջահեան. փայլեալ լուսով անշիջական:
Ըստ հրամանին Քրիստոսական. հովեւ զհօտըս բանական:
Բարունօրէն աստուածաբան. հեգահոգի լ'ոյժ լուական:
Իսկ ես յետնեալս եւ անպիտան, որ չեմ արժան կոչիլ յանուան:
Մականակիր յԱստուծոյ տան. լինել զի ծոյլ եմ լ'անհաւան:

55. «Միաբանք եւ Այցեւում», էջ 619-620:

Եւ թագուցօղ քանքարին այն. գոր 'ի Տեառնէ աւանդեցան:
Ցանկանալեացն յամենեսեան. զանցն առնեալ անցի զպատվիրան:
Իիւծեալ ծնունդոյս վերջին վիժման. խնդրեմ չլինել մեղադրական:
Որք պատահին սորին տեսեան. մի դանդաղիք տալ զողորմին:
Յիշջիք այլեւ գգժող սորայն. ըզՅովանէսն յԱլիքսանեան:
Նաեւ մեք ձեօք միանգամայն. տացուք զփառս Փրկչին միայն:

Անհրաժեշտ կը նկատենք վերոգրեալ բնագրին մի քանի խրթին բառերը բացատրել: Ըստ Հրաչեայ Աճառեանի (1876-1953) «Արմատական Բառարան»-ին (Երեւան, 1930, էջ 1155) «կերան» կը նշանակէ իւղի աման կամ բաժակ: Ստեփան Մալխասեանցի (1857-1947) «Հայերէն Բացատրական Բառարան»-ին (Երեւան, 1944, հտ. Ա., էջ 481բ) համաձայն «դադա» ալ կոչ կամ հայր կը նշանակէ: «Կածան»՝ նեղ անցքի, «րամ»՝ խումբի, «րոտին»՝ նուաստի իմաստ ունի: «Րօպի»՝ հաւանաբար ըսել կամ ըսել բառն է: «Կազարիա»՝ Ղրիմի հին անունն է: «Անհաւան»՝ անհնազանդի կամ անհաւատի իմաստը ունի: Իսկ «մականակիր» ալ կը նշանակէ գաւազան կրող: «Ձողորմին» պէտք է որ ըլլայ «զողորմեան», որպէսզի յանգը յարմարի:

Մարտիրոս Ղրիմեցիի վերոգրեալ Յիշատակարանին տակը կայ նաեւ՝ «ԻՍՐԱՅԷԼԷ» ծայրանունով եւ տարբեր գրչութեամբ գրի առնուած ութը տողնոց համառօտ ոտանաւոր մը, որ անկարելորդ ըլլալուն պատճառաւ զանց կ'առնենք:

Ղրիմեցի՝ ԺԷ. դարուն, իր տաղերուն մէջ առաւելագոյն չափով ծայրանուն գործածած մեր գրական դէմքը հանդիսացած է: Նոյնիսկ՝ տուններուն վերջին տողերուն վերջնատառերով կազմուած ծայրանունով, 1670 թուականը կրող քերթուած մըն ալ ունի, որ կը գտնուի Անկիւրիոյ Կարմիր Վանուց պատկանող, Սարգիս Շնորհալիի (ԺԲ. դար) «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց» անունը կրող, ԹիՃ 89 Զեռագրին վերջաւորութեան: Տուններուն սկիզբի տառերը Դէէն Այբ կ'իջնէ, իսկ քառասններուն վերջին տողերուն վերջին տառերն ալ «ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Է» անունը կը յօդեն:

Հոս մեր խօսքը վերջացուցած ատեն՝ կը մաղթենք որ Մարտիրոս Պատրիարք Կաֆայեցիի ընդարձակ կենսագրութիւնը եւ ամբողջական չափածոյ ու արձակ գրչի արտադրութիւնները, անյապաղ հատորի մը մէջ ամփոփուին, որպէսզի առ յաւէտ կորուստէ փրկուին: Վստահ ենք թէ՛ ԺԷ. դարու մեր ամէնէն բազմերախտ եկեղեցական, ազգային ու գրական դէմքը հանդիսացող Ղրիմեցի, այսպիսի գործի մը լիուրի արժանի է:

Օրհնեալ ըլլայ իր պանծալի ու անմոռանալի յիշատակը:

ԳԵՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒԺԵԱՆ